

Bilimler Ansiklopedisi Klasığı Olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri

Bayram Ali ÇETİNKAYA*

ABSTRACT

The atises of İhvân-ı Safâ as a Classic Encyclopedia of Sciences

The Treatises, which are in contact with almost every field of science, look like an encyclopedia in terms of their showing the life of thought in the period of time when they came into being and of their systematizing all available materials. The Treatises, which formed the first known encyclopedia in the Islamic world, present the Picture of the intellectual life in the tenth century, especially the aspect of thought. The Treatises, the first book to collect all sub-disciplines of philosophy between two covers, are also the first initiative with the aim of teaching community with the philosophic and scientific methods.

KEYWORDS: *Treatises of İhvân-ı Safâ, Classic, Encyclopedia of Sciences, Philosophy*

GİRİŞ

Onuncu yüzyılın siyasal karışıklık ve dağılımlığına rağmen, İslâm dünyası, yine de zamanının en önemli hegomonik gücüdür. Bu coğrafyada ve bu zaman diliminde *el-Ezher* (972)¹ ve sonraları ona alternatif olarak kurulan *Nizamiye Medreseleri* (1066)² gibi nitelikli "resmî" eğitim ve öğretim kurumlarının yanında, bizzat devlet eli ve inisiyatifiyle teşekkül etmemiş –aynı formal yapıda olmasa da– başka örgütlenmeler de bulunmaktadır. İşte çalışmamızın konusu olan *Risâleler*'i (*Resâil*) telif eden, okuyah, okutan ve dağıtan sivil yapılandırmalardan birisi de İhvân-ı Safâ cemiyetidir.

Adeta gizemli bir felsefe derneğı şeklinde faaliyetlerini sürdürmüş olan İhvân-ı Safâ topluluğı, arkalarında yaşadıkları dönemde var olan çeşitli bilimlerle ilgili 52 risâle bırakmışlardır. Bu risâleler, *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullani'l-Vefâ* adıyla günümüze kadar ulaşmışlardır.

Cemiyet'in faaliyet merkezi Basra olmasına rağmen, Bağdat ve Mısır'da da şubelerinin bulunduğu tahmin edilmektedir. İhvân-ı Safâ topluluğına, ancak şahsi ve güvene dayalı temaslarla girilebiliyordu. Grup üyeleri genel olarak yaş durumuna göre tayin edilmiş olan dört dereceden oluşmaktaydı.

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Mensupları arasında hiyerarşik bir derecelendirmenin olduğu topluluğun kurucularının isimleri ne zaman ve nerede ortaya çıktıkları, faaliyetlerini nerede ve hangi tarihlere kadar sürdürdükleri, İslâm toplumunun hangi kesiminden oldukları gibi hususlarda, fikir tarihçileri arasında bir ittifak söz konusu olmamıştır. İhvân-ı Safâ *Risâleler*'inde bile topluluk mensuplarının isimlerinin zikredilmemesi, çalışmalarında gizliliği kendilerine ilke edinmeleri, bilimsel problemleri tartışmak üzere belirli zamanlarda düzenledikleri toplantılara kendilerinden olmayanların katılmasına izin vermeyen bu topluluğun gizli ve esrarlı bir yapılanma görünümünü vermektedir. Dolayısıyla onların kimlikleri ve *Resâ'ilü İhvânî's-Safâ* yazarı veya yazarları hakkındaki kafa karışıklığına Sebep olmaktadır.³

- 1 Geniş bilgi için Bkz. K. Voller, "Ezher" mad., *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, 433-442.
- 2 Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Nizâm-ül-Mülk" mad., *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IX, 332.
- 3 Bkz. Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-Mukâbesât*, Mısır 1929/1347, 50; Tevhidî, *Kitâbu'l-İmtâ ve'l-Muânese*, Ahmet Tuveylî, Tunus 1982, 172-173; el-Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. el-Kâdî'l-Eşref Yusuf, *Ahbârü'l-Ulemâ bi Ahbârî'l-Hukemâ*, Mısır 1326, 58; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fî Resâilü İhvânî's-Safâ", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ* (tashih: Hayrud-din ez-Zirikli) içinde, Mısır 1347/1928, I, 23-24, 31; Zahiruddin el-Beyhakî, *Târîhu Hukemâi'l-İslâm*, Dimaşk 1946, 35-36; M. M. Sharif, *Muslim Thought: Its Origin and Achievements*, Lahor 1980, 43 (1 nolu dipnot); Şemsuddin Muhammed b. Mahmud eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fi Târîhi'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, (basım yeri yok), 1976, II, 20; Taha Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, (tashih: Hayruddin ez-Zirikli) içinde, Mısır 1347/1928, I, 9; T. J. De Boer, "İhvânnüsafa" mad., *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, İstanbul 1993, 5/2, 946; De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, notlar ekleyerek çev: Yaşar Kutluay, Ankara 1960, 60; Aynî, *Muallimi Sâni Farâbî*, 56; Yves Marquet, "Ikhwân al-Safâ", *The Encyclopedia Of Islam*, London 1979, III, 1071; Hungerford, "The Arabian Brothers of Purity", 495; Tâmir, *Hakikatü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, 42; Hüseyin F. Al-Hamdânî, "Resâil İkhwân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îlî Taiyibi Da'wat", *Der Islam*, XXV, Berlin 1939, 283; M. Saeed Sheikh, *Islamic Philosophy*, London 1982, 32-33; Sheikh, "Ikhwân al-Safâ", *A Dictionary of Muslim Philosophy*, Lahor 1981, 7; A. L. Tibavi, "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", *The Islamic Quarterly*, c. II, 1955, 29-30, 40-41; Abbas Hamdani, "The Arrangement of the Rasâ'il İkhwân al-Safâ and the Problem of Interpolations", *Journal of Semitic Studies*, XXXIX/1, Spring 1984 Manchester, 109; Ian Richard Netton, *Muslim Neoplatonists*, London 1982, 2; İsmâ'il Râgî Al-Faruqî, "On the Ethics of the Brethren of Purity (Ikhwân Al-Safâ wa Khullan A-Wafâ) I", *Muslim World*, c: 50, sayı: 2, 1960, 109 (1 nolu dipnot); İsmail K. Poonawala, "Ikhwân al Safâ", *Encyclopedia of Religion*, New York 1987, VII, 93; M. Stern, "New Information About The Authors of The 'Epistles of The Sincere Brethren'", *Islamic Studies*, c. 3, Karachi 1964, 405, 412, 421; Stern, "The Authorship of The Epistles of The İkhwân-as-Safâ", *Islamic Culture*, c. 20, 1946, 367-369, 372; Stern, *Studies in Early İsmâ'ilism*, Leiden 1983, 155, 175; Ahmet Suphi, Fûrat, "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1979, 214; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev: Hüseyin Hatemi, II. baskı, İstanbul 1994, 249; Hüseyin Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fî'l-felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, VIII. baskı, Beyrut 1985, II, 362, 434; C. A. Kadir, "İhvân-ı Safâ", *İslâm'da Bigi ve Felsefe*, haz: Mustafa Armağan, İstanbul 1997, 117; Geo Widengren, "The Gnostic Tecnical Language.g.e. in The Rasâ'il İkhwân Al-Safâ", *Actas*, Leiden 1971, 182; İsmail Hakkı İzmirli, "İhvân-ı Safâ Felsefesi", *Sebülürreşad*, sayı: 29 İstanbul 1949, 53; Hannâ el-Fâhûrî - Halil el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, III. baskı, Beyrut 1993, I,

1. Risâle Yazar veya Yazarlarının Kimliği

İhvân-ı Safâ, Abbasî Devleti'nin son zamanlarına rastlayan, dinî, felsefî ve siyasî çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde, felsefî ve ilmî çalışmaları, dinî ve ahlâkî gayretleriyle birlik ve beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmayı öne çıkararak İslâm toplumunu fikrî bakımdan yeniden yapılandırmayı hedefleyen ve eylemlerini gizlilik içerisinde sürdürmüş bir felsefe cemiyetidir.⁴ Ancak, sivil topluluğun hicrî IV. yüzyılda İslâm coğrafyasında yaklaşık bir asırlık zaman diliminde varlığını koruyarak felsefî, ilmî, kültürel çalışmalar yapan ve bunları yaşadıkları çağın insanlarına yaymaya çalışan felsefe derneği gibi faaliyet göstermesi gerçekten ilginçtir. Bu görünüm, daha doğrusu bu topluluğun yapıp-ettikleri ve uğraşları, o dönem İslâm dünyasının düşünsel ve entelektüel alanda katettiği mesafeyi göstermesi açısından kayda değerdir.

Bu teşkilatın doktrinleri, *Resâilu İhvâni's-Safâ* adlı anonim olarak yazılmış bir ekdektik eserde özetlenmiştir. Bu eser, kendilerinin bütün düşüncelerini ve bu düşüncelerin dinî doktrinlere uygulanışını detaylı bir şekilde yansıtmaktadır.⁵

Risâleler'de, İhvân'ın faaliyetlerinden dolayı, herhangi bir fiziksel şiddet veya eziyet çektiklerine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Zaten, Cemiyet'in üyeleri arasında her gruptan insanlar vardır.⁶ Üyelerden bir kısmı melik, emir, vezir vb. eşraf ve yönetici çocukları, bir kısmı esnaf, tüccar ve sanatkar çocukları, bir kısmı ise alim, edip, yazar, fukaha ve din adamlarının çocuklarıydı.⁷

224-226; Hamid İneyet, *Çağdaş İslâmi Siyasî Düşünce*, çev: Yusuf Ziya, III. baskı, İstanbul 1995, 179; İ. Agah Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, II. baskı, Ankara 1983, 32; Marquet, "İkhvân al-Safâ", *DSB*, New York 1981, XV, 251; İzmirli, "İslâm'da Felsefe Cereyanları (3)", *DİFM* (şubat), sayı: 14, İstanbul 1930, 38-39; İsmail Hakkı İzmirli, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslâm'da Tekâmül Nazariyesi*, haz: Celeleddin İzmirli, İstanbul, 1949, 5-6; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldûn*, IV. baskı, Beyrut 1983, 377-378; Ö. Ferruh, "İhvân-ı Safâ", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev: İlhan Kutluer, Editör: M. M. Şerif, İstanbul 1990, I, 327-329; K. Philip Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev: Salih Tuğ, İstanbul 1995, I, 570; Mustafa Çağrıncı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989, 52-53; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, II. baskı, çev: Kasım Turhan, İstanbul 1992, 152; Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, İstanbul 1998, 17-19; Ahmet Koç, *İhvân-ı Safâ'nun Eğitim Felsefesi*, İstanbul 1999, 19-21; Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nun Dinî ve İdeolojik Söylemi*, Ankara 2003, 15-100.

4 İhvân-ı Safâ, *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, neş: Butros el-Bustânî, Dâru Sâdır, Beyrut, trz, II, 140 (Bundan sonra Resâil "R" ile gösterilecektir); Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, 24; Uysal, "İhvân-ı Safâ" mad., *T. D. V. İ. A.*, 1-2; Taylan, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri*, 148; Ferruh, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldûn*, 379; el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 224, 228; Kerem - el-Yâzîci, *E'lâmü'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, 400, 402-403, 419.

5 İgnaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev: Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara 1993, 108; Tevhidî, *el-Mukabesât*, 46; Ferruh, *İhvân-ı Safâ*, 19, 27.

6 Netton, *Muslim Neoplatonists*, 78.

7 R, IV, 165-166, 188-189; Koç, *İhvân-ı Safâ'nun Eğitim Felsefesi*, 29-30; Tâmir, *Hakikatü İhvâni's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, 84; Farûkî - Farûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 334; Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, 33-34; İbrahim Agah, Çubukçu, "İhvân as-Safâ ve Ahlâk Görüşleri", *AÜİFD*, sayı: 12, Ankara 1964, 44; Ferruh, *İhvân-ı Safâ*, 29-30; Kumeys, *İhvân-ı Safâ*, 10

Risâleler'de cemiyetin nitelikleri izahı gerektirmeyecek kadar açık bir şekilde belirtilir; erdemli kardeşler, dost bilginler, nasihat eden yoldaşlar, tefekkür ehli insanlar, kalp gözüyle bakan, aklın nuruyla gören, nefisini gaflet ve cehalet uykusundan uyandıran, ilimlerin güzellikleriyle mutlu ve huzurlu yaşayan, melekut âlemine yükselmeye muvaffak olan, nefislerini arındırmış, ebedî nimetlere hak kazanmış insanların meclisi olarak nitelendirilir.⁸

Prensipleri ve propagandacı ruhu, zamanlarında geçerli inançla pek uzlaşırlar gözükmeyen İhvân-ı Safâ'yı,⁹ İbn Teymiye (1263-1328) zındıklıkla suçlar ve onların amacının İslâmiyet'i yıkmak olduğunu söyler.¹⁰

Abel'e göre İhvân, "ne mistiktir, ne de bir cemiyetin üyeleridir; felsefî bir anlayışı temsil eden bir topluluktur. Bu topluluktan bize ancak, Müslüman Hind bölgelerinin bazılarında canlı literatür olarak yaşayan bir tek büyük eser kalmıştır."¹¹ O eser de İslam dünyasının önemli merkezlerinde ve kütüphanelerinin bir çoğunda en az bir nüshası bulunan *Risâleler*'dir.

İhvân-ı Safâ *Risâleleri*'i, yazarlarının anlayışları çerçevesinde hazırlanmış bir eğitim-öğretim programı niteliğindedir. Bu *Risâleler*'in özel yerlerde, İhvân mensupları tarafından, belli bir disiplin içerisinde okutulduğu ve onların meclislerine katılabilme yaşının en az on beş olduğu dikkate alınır, *Risâleler*'in muhtevasını bugünkü lise ve yüksek öğretim programlarının karşılığı olarak düşünülebilir.¹²

Risâleler'in okunmasını üyelerine tavsiye eden İhvân'ın¹³ her birinin geniş kültürlü birer münevver olduğu ve *Risâleler*'in dinden kozmolojiye, psikolojiden metafiziğe, astronomiden matematiğe kadar ansiklopedik bir mâhiyet arzettiği düşünülürse bu eserin, konusunda uzman kişiler tarafından yazıldığı tezi ağırlık kazanmaktadır. Şu halde konularında uzman kişiler tarafından ele alınıp yazılmış, fakat *Risâleler*'e son şeklini kesin olmamakla birlikte Makdisî vermiştir. Nitekim külliyâta bir bütün olarak bakıldığında herhangi bir üslûp farkı da dikkati çekmemektedir.¹⁴

Yüzyıllar boyunca, *Risâleler*'i, Mu'tezile, sufiler, Hz. Ali'nin soyundan gelen imamlar, İmam Cafer Sadık (ö.h.148) veya büyük astronom ve matematikçi el-Mecritî'nin (ö.1007) yazıp yazmadığı konusunda tartışmalar süregel-

8 R, III, 78; IV, 66; Koç, a. g. e., 7.

9 Hungerford, "The Arabian Brothers of Purity", 495.

10 Ahmet Zeki Paşa, "Faslî fi Resâilü İhvânî's-Safâ", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, I, 34-35; el-Fâhürî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, III. baskı, Beyrut 1993, I, 226-227; Çubukçu, "İhvân as-Safâ ve Ahlâk Görüşleri", 45.

11 Armand, Abel, "Basra'da İhvân-el-Safâ Muamması ve Bunun X. Yüzyılda Halifeler Devletinin Sosyal Tarihi Bakımından Manası", çev: Nusret Hızır, *Belleten*, c: XXIX, 1965, 605.

12 Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, İstanbul 1999, 178-179; krş. Taha Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, I, 14.

13 R, I, 361.

14 Uysal, "İhvân-ı Safâ" mad., *T. D. V. İ. A.*, 1; ayrıca bkz. Tevhîdî, *el-Mukabesât*, 46; Tibavi, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", 29; Marqet, "İkhvân al-Safâ", *E. I.*, III, 7; Sharif, *Muslim Thought: Its Origin and Achievements*, 43; Hicâb, *el-Felsefeti's-Siyasiyye inde İhvânî's-Safâ*, 65.

miştir. Bu grup içerisinde bulunanlardan Mecritî ile ilgili iddalar çok olmakla birlikte, *Risâleler*'in onun tarafından yazıldığına dair maddî bir delil, ikna edici aklî bir kanıt yoktur. Güvenilir düşünce tarihçileri hemen hemen bu konuda ortak bir noktada buluşmaktadırlar.¹⁵

Hakkında ikna edici kanıtlar olmamasına rağmen bu hususta kesin bir hükme ulaştığını iddia eden Corbin'e göre, *İhvân-ı Safâ'nın İsmailî nispeti hakkında, Risâletu'l-Câmîâ okunduğu taktirde hiç şüphe kalmaz. Bu inceleme ansiklopedide incelenen sorunların temelini açığa çıkarmaktadır. Yerleşmiş İsmailî geleneğine göre bu eser üç "gizli imam"ın (İmam-ı mestûr) ikincisine aittir. Bu zatlar İsmailîlere adını veren İmam İsmail'in oğlu Muhammed İbn İsmail ile Fâtımî Hanedanı'nın kurucusu (d. 874) Ubeydullah arasında gelen imamlardır. Yedinci imamdan itibaren Şiflik'in İsmailî ve oniki İmam kollarının birbirinden ayrıldıkları bilinmektedir. Burada anılan İsmailî imamlarının içinde yaşadıkları gizlilik dönemi ile Oniki imam Şifliği'nin "gaybet" dönemi, onikinci imamın gizliliği karıştırılmamalıdır. İmam (İmam İsmail'in torun çocuğu) VIII. ve IX. yüzyılların olgunluk derecesini göz önünde tutmak zorunda kalmıştır. İsmailî geleneği, onu *Risâleler*'in yazarı (veya yöneticisi) olarak kabul eder. Kronolojik yönden ortaya çıkan problemi çözmek için W. Ivanow ile birlikte şöyle denebilir: İmamın döneminden beri bu eserin bir nüvesi, bir çekirdeği vardır. Zaman içerisinde muhtevadaki genişletmeler sonucunda *Resâilu İhvânî's-Safâ* ortaya çıkmış olmalıdır.¹⁶*

Sünnî yönetimlerin bu eser ve İhvân karşısındaki tutumunu Corbin, ileride biraz daha kapsamlı şekilde değineceğimiz üzere, Halife Müstencid'in 1150 yılında bu kitabın özel ve genel kütüphanelerdeki bütün nüshalarının yakılmasını emriyle hatırlatır. Ona göre buna rağmen ansiklopedi yaşamış, Farsça ve başka dillere çevrilmiş, bütün müslüman sufi ve düşünürleri üzerinde büyük etkisi olmuştur.¹⁷ Bu düşüncelerine bir açıdan destek veren Hodgson'a göre Helenistik-tip irfana ve bilime dair ilk mecmuaların en popüler olan *İhvân-ı Safâ Risâleler*'inin telif edilmesi, Bâtınî ve muhtemelen İsmailî himaye altında gerçekleşmiştir.¹⁸

15 el-Kiftî, *Ahbârü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, 58; Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslâm*, III. baskı, Mısır, I, 149; Poonawala, "Ikhwân al Safâ", 93; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, 31; Al-Hamdânî, "Resâil İkhwân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îlî Taiyibi Da'war", 281, 283; Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâdiyye fi'l-felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II, 361-362; el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 225; Atademir, "Tahlil ve Tetkikler Adel Awa: İhvan al-Safâ'nın Tenkid Kafası", 98; Ferruh, *İhvânü's-Safâ*, 7; el-Hamdânî, *Bahsun Tarihiyyun fi Resâil-i İhvânî's-Safâ ve Akâid-i İsmailiyye fihe*, Bombay 1354/1935 (*Islamic Philosophy* içinde, ed: Fuad Sezgin, Frankfurt 1999, XXI), 6-9; Tâmir, *Hakikatü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, 51-60; Cemâlüddîn, *Felsefeti'l-Terbiyye inde İhvânî's-Safâ*, 31, 93; Hicâb, *el-Felsefeti's-Siyasiyye inde İhvânî's-Safâ*, 69 vd.; Nasr - Aminrazavi, *An Anthology of Philosophy İn Persia*, II, 201.

16 Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 252-253.

17 Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 252-253; Stern, "The Authorship of The Epistles of The İkhwân-as-Safâ", 367-368; Tibavi, "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", 39-40; Yahya Huveydî, *Târîhu Felsefeti'l-İslâm*, Kahire 1965, 127; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 35.

18 Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 348; Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâdiyye fi'l-felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II, 434.

Risâleler'in, çeşitli sosyal tabakalarda, muhtelif yaşta, ayrı dinlerde ve mezheplerde, çeşitli meslekten insanlara hitap ettiği; felsefî ve ilmî tabirlerden başka Yunanca'dan ve diğer dillerden gelme ıstılahları ihtiva eden kelimeler bakımından zengin bir dile sahip bulunduğu; yazarlarının bir veya birden fazla olduğu tezleri ileri sürülmüştür. Bu fikirlere karşı Awa, *Risâleler*'in bir elden çıkmasından ziyade kollektif bir eser olup türlü toplantılarda konuşulanların bir nevi zaptı halinde, ayrı ayrı şahıslar tarafından kaleme alınmış olabileceği gibi, üslûp birliği ve materyalin bir cinsten oluşu bakımından da yazma işinin bir kişiye ait olmasını, eserin ifadesindeki zenginlik, çeşitlilik bakımından reddetmekte; materyalin bir cinsten oluşunun zihniyet birliğinden ileri geldiği kanaatiyle her bölümde uzman kimselere başvurulduğunu savunmaktadır.¹⁹

İhvân'ı, İsmailî harekete bağlayan teze karşı da açık cephe alan Awa, *Risâleler*'i imamlardan birisinin gizli yazdığı tezini bilhassa İhvân'ın belli bir kimsenin imamın savunmasını üzerine almaktan çok uzak olarak, dostluğun zafesini, insanlar arasında sulha ve selametin iadesini, insan ruhunun selametini, biricik ilim ve fazilet yoluyla gerçekleştirmek gayesiyle reddetmektedir. O bu husustaki tezlerini şöyle sürdürür: "Her ne kadar Câmia risâlesinde bulunan adedî mukayeselerin bütün İsmailî muharreratından tevsî' edilmesinden İhvân ve İsmailîler arasında sade bir bağ değil, bu bağın çok sıkı olduğunu ifade edenler varsa da kelimeler ve cümleler arasındaki benzerlik ve iştiraklerden menşe ve doktrin iştiraklerine ve birliklerine gidilemeyeceği muhakkaktır." Awa, bunda haklı olarak ısrar etmekte ve bizzat metinleri inceleyerek İsmailîler'le olan ayrılıkları belirtmektedir.²⁰

Şu halde, çok farklı kişiye atfedilmesine rağmen *Risâleler*'in müellif veya müelliflerinin İhvân olduğu kesin gibidir. Bununla birlikte İhvân-ı Safâ grubunu oluşturanların, kimliklerini saklı tutmada büyük oranda başarılı oldukları söylenebilir. Fakat 373/983'lerde onlar hakkında Ebû Hayyân'a (930-1023) sorulduğunda belki de rasgele şu beşinin ismini ifşa etmiştir: Ebû Süleyman Muhammed b. Ma'şer el-Bustî (ki bu şahıs el-Makdisî (el-Mukaddesî) adıyla tanınır), Ebu'l-Hasen Ali b. Hârûn ez-Zencânî, Ebû Ahmed Muhammed el-Mihrecânî (veya Nehrcûri), el-Avfî (Avlî)²¹ adında biri ve ünlü Zeyd b. Rufâa (ö.h. 400).²² Topluluğun ortaya çıkışı konusunda kesin bilgi olmamakla beraber Beyhakî (1100-1170) ve Şehrezûrî'nin (öl. 1250) ifadelerinden, bu beş

19 Abel, "Basra'da İhvân-el-Safâ Muamması ve Bunun X. Yüzyılda Halifeler Devletinin Sosyal Tarihi Bakımından Manası", 99; Hicâb, *el-Felsefetü's-Siyasiyye inde İhvânî's-Safâ*, 65.

20 Atademir, "Tahlil ve Tetkikler Adel Awa: İhvan al-Safâ'nın Tenkid Kafası", 99.

21 Bu ismin yazılışında tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Kaynaklarda bu isim Avfî, Avlî, Arfî, Avkî gibi farklı şekillerde geçmektedir. Bkz. el-Kıfî, *Ahbârü'l-Ulemâ bi Ahbârî'l-Hukemâ*, Mısır 1326, 59; Muhammed İshak İbn Nedîm, *el-Fihrist*, tah: Abbâs Osman, Doha 1985, 536; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 143; Selim el-Cundî, "Ebû'l-Alâ el-Maarrî ve İhvânü's-Safâ", *Mecellâtü'l-Mecmau'l-İlmî'l-Arabî*, sayı: 16, Damascus 1941, 346, 1nolu dipnot (*Islamic Philosophy* içinde, ed: Fuad Sezgin, Frankfurt 1999, XXI, 205); Nâdiye Cemâlüddîn, *Felsefetü't-Terbiyye inde İhvânî's-Safâ*, Kahire 1983, 100.

22 Tevhidî, *el-İmtâ ve'l-Muânese*, 172; el-Kıfî, *Ahbârü'l-Ulemâ bi Ahbârî'l-Hukemâ*, 59; Şeh-

ismin gerçek sözleri Makdisî'ye ait olan İhvân-ı Safâ *Risâleleri*'ni yazan bilginler grubu olduğu anlaşılmaktadır.²³ Bu durumda, Makdisî dışındaki dört ismin topluluktaki fonksiyonunun Makdisî'nin yazdığı risâleleri istinsah edip çeşitli bölgelere ulaştırmak, yazım için bilgi toplamak, periyodik olarak topluluğun kendine has faaliyetlerini konuşmak, düzenlenen toplantıları organize etmek vb. faaliyetler olabileceği akla gelmektedir.²⁴ İlginçtir ki Şehristânî (1076-1153), eserinde İslâm filozofları hakkında bilgi verirken Ebû Süleyman Sicistânî'den hemen sonra Makdisî'yi (Mukaddesî) zikreder.²⁵

Bazı çağdaş araştırmacılar, İslâm Ansiklopedicileri denen İhvân-ı Safâ cemiyetinin başkanının Zeyd b. Rufâa, sekreterinin ise Ebû Süleyman²⁶ oldu-

- rezurî, *Nuzhetü'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fî Tarihi'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, II, 20; Zahiruddîn el-Beyhâkî, *Târîhu Hukemai'l-İslâm*, Dimaşk 1946, 35-36; Katip Çelebi, *Keşf el-Zunûn*, II. baskı, İstanbul 1971, I, 902; Tibavi, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", *The Islamic Quarterly*, 30, 40-41; İzmirli, İ. Hakki, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslâm'da Tekâmül Nazariyesi*, haz: Celaleddin İzmirli, İstanbul, 1949, 5-6; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, I, 17, 23-24; Stern, "New Information About The Authors of The 'Epistles of The Sincere Brethren'", 405; De Boer, "İhvânü-Safâ" mad., *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, İstanbul 1993, 5/2, 946; De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, 60; Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev: Nazife Şişman, 36; el-Fâhûrî - el-Cer, *Târîhu'l-Felsefetü'l-Arabiyye*, I, 226; Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 152; Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 249; Farûkî - Farûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 334; İsmail Hakkı İzmirli, "İslâm'da Felsefe Cereyanları (3)", *DİFM* (şubat), sayı: 14, İstanbul 1930, 39; İzmirli, "İhvân-ı Safâ Felsefesi", 53; Sharif, *Muslim Thought: Its Origin and Achievements*, 43 (1 nolu dipnot); Ferruh, Ömer A, "İhvân-ı Safâ", *İslâm Düşüncesini Tarihi*, çev: İlhan Kutluer, Editör: M. M. Şerif, İstanbul 1990, I, 327); Al-Hamdânî, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îli Taiyibi Da'wat", 283; C. A. Kadir, "İhvân-ı Safâ", *İslâm'da Bigi ve Felsefe*, haz: Mustafa Armağan, İstanbul 1997, 117; Mehmet Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, II. baskı, Ankara 2001, 68; Marçet, "İkhvân al-Safâ", *E. I.*, 1071; İ. Agah Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, II. baskı, Ankara 1983, 32; Ahmet Suphi Fûrat, "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1979, 214; Yves Marquet, "İkhvân al-Safâ", *DSB*, New York 1981, XV, 251; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 33; Stern, *Studies in Early İsmâ'îlism*, 155; Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fî'l-felsefetü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, 362; Cemâluddîn, *Felsefetü't-Terbiyye unde İhvânî's-Safâ*, 88; Hicâb, *el-Felsefetü's-Siyasiyye unde İhvânî's-Safâ*, Mısır 1982, 64; Uysal, "İhvân-ı Safâ" mad., *T. D. V. İ. A.*, 1. 23 Beyhâkî, *Târîhu Hukemai'l-İslâm*, 35-36; Şehrezûrî, *Nuzhetü'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fî Tarihi'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, II, 20.
- 24 Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, 18-19; ayrıca bkz. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal (I-III)*, tas: Muhammed Fehmi Muhammed, II. baskı, Beyrut 1996, III, 510 (1 nolu dipnot); Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 148; Uysal, "İhvân-ı Safâ" mad., *T. D. V. İ. A.*, 1; Tibavi, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", 29; Hicâb, *el-Felsefetü's-Siyasiyye unde İhvânî's-Safâ*, 65; İhvân'ın kimliği ve cemiyetin isimleri bilinenler ile ilgili tartışmalar için bkz. Marçet, "İkhvân al-Safâ", *E. I.*, 1071; Koç, *İhvân-ı Safâ'nun Eğitim Felsefesi*, 19-21; Çağrıncı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 52-53; Marquet, "İkhvân al-Safâ", 251.
- 25 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal (I-III)*, III, 510.
- 26 Hasan Şahin, *İslâm Felsefesi Tarihi Dersleri*, Ankara 2000, 72; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, I, 38; Stern, *Studies in Early İsmâ'îlism*, 155; Cemâluddîn, *Felsefetü't-Terbiyye unde İhvânî's-Safâ*, 99; el-Cundî, "Ebû'l-Alâ el-Maarî ve İhvânü's-Safâ", *Mecellâtü'l-Mecmau'l-İlmî'l-Arabî*, 346; Taylan, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri*, 149.

ğunu ileri sürerken; Stern, İsmailî saydığı Zencânî'yi İhvân'ın başkanlarından ve önde gelenlerinden birisi olarak kabul eder.²⁷

Öyle görülüyor ki, *Resâil*'in yazarı ve yazarları kaleme alınmalarından günümüze gelinceye kadar meçhul kaldığı gibi, bundan sonra da araştırmacıların tartışma konularından biri olarak kalmaya devam edecektir.

Müellifi hususu tam bir kesinliğe kavuşmamış olan Risâleler ile ilgili diğer bir müphemlikte, onların ne zaman telif edildiği meselesidir.

2. Risâleler'in Yazılış Tarihi

Risâleler'in derlenip kaleme alındığı tarih olarak, genellikle onuncu asrın²⁸ ortaları gösterilmektedir. Rivayetlerin farklılığına rağmen, bu asrın sonlarına doğru yaygın bir şekilde okunan²⁹ hemen hemen her bilim dalına temas eden *Risâleler*, ortaya çıktığı çağın fikir hayatını göstermesi ve mevcut malzemeyi sistematize etmesi bakımından bir ansiklopedi hüviyetindedir.³⁰

Bu *Risâleler*, çoğu grubun üyesi olmama ihtimali bulunan çeşitli yazarların işbirliğinin bir ürünüdür. Bu derleme işi, uzun zaman devam etmiş olmalıdır, ancak 373/983'lerde Risâleler'in hiç değilse iki nüshasının tamamen hazırlanmış olması gerekiyor.³¹

O halde bu birlik nerede kurulmuş ve *Risâleler* nerede yazılmıştır? Eskiden beri bu yer Bağdat diye kabul ediliyordu. Son zamanlarda bu sorunun cevabı hakkında oryantalistler arasında yeni araştırmalar ortaya çıktı. Massignon (1883-1962) ve Dietrice (1821-1903) bu yer sorusu üzerinde durdular. Casanova, *Journal Asiatique*'de yayınladığı bir tetkikte *Risâleler*'de geçen *zodiac* takvimine göre bunların yazılış tarihini 1047 ve yerini de Mısır olarak tespit ediyor.³² *Risâleler*'in ihtiva ettiği Arapça ve Acemce şiirlerinden birinin sahibinin Arap şâiri İbnü'r-Rumî (h.282-317) olmasından *Risâleler*'in yazılış tarihinin bu tarihler arasına yerleştirilebileceği (Massignon); eserde sözü edi-

27 Stern, "New Information About The Authors of The 'Epistles of The Sincere Brethren'", 410, 412.

28 Nasr - Aminrazavi, *An Anthology of Philosophy in Persia*, II, 4.

29 Koç, *İhvân-ı Safâ'nun Eğitim Felsefesi*, 41; Al-Hamdânî, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îlî Taiyîbî Da'wat", 282, 291.

30 Koç, *İhvân-ı Safâ'nun Eğitim Felsefesi*, 44; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 33.

31 Ferruh, "İhvân-ı Safâ", *İslam Düşüncesi Tarihi*, I, 328.

32 Bkz. M. Casanova, "Une Date Astronomique Dans Les Epites Des Ikhwan-as-Safâ", *Journal asiatique*, Janvier, 1915, 7; Ülken, *İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, 42. Risâlelerin yazılış tarihleri ve yayımlanması ile ilgili tartışmalar için bkz. Al-Hamdânî, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îlî Taiyîbî Da'wat", 282; Stern, "The Authorship of The Epistles of The Ikhvân-as-Safâ", 367; Netton, *Muslim Neoplatonists*, 4; Tibavi, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", 30-32, 35; Hamdani, "The Arrangement of the Rasâ'il İkhvân al-Safâ and the Problem of Interpolations", 98-100, 103-104, 106-107, 110; Netton, "Brotherhood Versus İmâmâte: İkhvân al-Safâ and the İsmâ'îlis", 253; Levis, *Haşîşler Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 25; F. W. Zimmerman, "Yves Marquet", *BSOAS*, 38 c. 1975 (Hertford), 149; Marquet, "İkhvân al-Safâ", *E. I.*, III, 1073; Marquet, "İkhvân al-Safâ", *DSB*, XV, 251.

len astronomik hâdiselere yapılan telmihlerden adı geçen bir hâdisenin zuhurunun 439 yılına rastladığı ileri sürülerek tarihinin daha sonralara ait olduğu (Casanova)³³ ve nihayet 334 (Yuhanna Kumeyr)³⁴ veya 334-373 arasında yerleştirileceğine (O'leary, Tibavî)³⁵ dair iddialara cevap olarak Awa, İhvân-ı Safâ cemiyetinin teşekkülünün yavaş ve tedricî olduğunu; servet, diyanet, adalet ve fikriyat bakımından tezatlarla ve buhranlarla dolu olan Abbasilere karşı reaksiyon olarak doğduğunu söyler.³⁶

Risâleler'in yazılış tarihine başka vecheden bakan, –daha doğrusu onları İsmailî külliyyât olarak değerlendiren- Kuzey Afrika kökenli çağdaş yazara göre, İsmailî tarihinin kapalı fetret devrinde, üç gizli imamın fetreti vardır: Muhammed b. İsmail, oğlu Abdullah ve bu sonuncusunun oğlu Ahmed. Meymun el-Kuddâh, oğlu Abdullah ve bu felsefe ile ilgili eserler ve kitaplar yazan mezhebin diğer üyelerinin öncülüğünde İsmailî doktrinini temelleri atılmıştır. Bu bağlamda, İhvân-ı Safâ *Risâleler*'inin bizzat bu devirde, yani Abdullah b. Muhammed ve oğlu Ahmed'in imameti devirlerinde yazıldığını zikretmek yeterlidir.³⁷

İhvân-ı Safâ'nın *Risâleler*'i, Kur'an da dahil olmak üzere, dinî metinlerin zahirî anlamının ötesine geçme ve felsefeyi, bu amacın gerçekleştirilmesi için birinci derecede bir araç olarak benimsemeye duyulan ihtiyacı açıkça ortaya çıkarmış oldu. Öte yandan, gizli güçlere inanmaları ve onların etkisi altında kalmaları (okkültizm), İslâm imparatorluğunun Batı (Sünnî) kanadı ile Doğu (Şîî) kanadı arasındaki siyâsî ve dinî çatışmalar en gergin bir noktaya ulaştığı bir dönemde, bu okkültizm, politik etkiler ve takiyyeye başvurularak umumu bunu bilmekten korumak arzusu ile kısmen harekete geçirilmiştir. Bununla birlikte, felsefî bakış açısı itibarıyla *Risâleler*'i karakterize eden şey, yazarlarının benimsediği popüler yöntem ile teknik terminolojiyi kullanmaktan, ya da anlaşılması güç veya soyut kavramlarla konuşmaktan sakınmaları idi. Tüm bunların ötesinde, onlar hakikatin birliğine olan sadakatlerini ve inançlarını herkese açıklamışlar. Yine onlar, vicdan sahibi araştırmacının, dinî olsun olmasın hiçbir ilimden uzak durmamak, hiçbir kitabı küçük görmemek, aksine, ister İran, Hint ister Yahudi veya Hristiyan, ister diğerleri olsun bütün bilimsel ve dinî kaynakları kucaklama gibi bir görevi olduğuna dair düşüncelerini ilan etmek hususunda hiçbir tepki ve eleştiriden çekinmemişlerdir. Bununla beraber, *Risâleler*'in sistematik felsefî denemeler olarak büyük ölçüde kendi

33 Casanova, a. g. m., 7.

34 Kumeyr, *İhvân-ı Safâ*, 5.

35 O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 105.

36 Atademir, "Tahlil ve Tetkikler Adel Awa: 'İhvan al-Safâ'nın Tenkid Kafası", 98; Tibavî, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", 30; Davidson, Thomas "The Brothers of Sincerity", *International Journal of Ethics*, Philadelphia, 1898 (*Islamic Philosophy* içinde, ed: Fuad Sezgin, Frankfurt 1999, XXI), 7; Tâmir, *Hakikatü İhvân-ı Safâ ve Hullanî'l-Vefâ*, 68; Kumeyr, *İhvân-ı Safâ*, 11.

37 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev: B. Köroğlu, H. Hacak, E. Demirli, II. baskı, İstanbul 2000, 425.

değerlerini azaltan net bir eklektik ve şairâne vasma sahip oldukları inkar edilemez bir husustur.³⁸

Müslüman Hind bölgelerinin bazılarında canlı literatür olarak yaşayan bu büyük eseri (*Resâil*), Abel, ilk defa Kalküta'da temin ettiğini anlatır. O, eserin bu baskısı hakkında şu izlenimlerini aktarır: "*Eser, canlı bir karakteri muhafaza ettiğine tanık olan taş baskısı, ve Hindçe kenar notlarıyla popüler bir metin halindeydi.*" Abel'e göre, XVII. yüzyıldan kalma çok güzel bir el yazmasını ilk aydınlığa çıkaran, ünlü Fransız oryantalist, Sylvestre de Sacy'dir. Kendisi eserin kısmî bir tercüme ve yorumunu yaptı, bir kısmını yayımladı ve onu, College de France'deki öğretimünün konularından biri haline getirdi. Sacy, Fransız ihtilalinin savunucularından olduğu için, eserdeki hürriyet fikirlerinden dolayı, onu ortaya çıkarmaktan daha da büyük bir haz duydu.³⁹

Hind'den Avrupa'ya kadar bir çok bilim adamı ve araştırmacıya konu olan bu külliyyâtın, kaç risâleden oluştuğu hususu da gereğinden fazla büyütülecek kadar olmasa da bir problem olarak kesin çözüme kavuşturulamamıştır.

3. Risâleler'in Sayısı

Resâil'in sayısı hakkında çok farklı düşünceler ileri sürülmüştür. Bunlardan birisi de, Tâmir'in dediği gibi, İhvân'ın İsmailî mezhebinin fikhî esaslarını ve inanç hükümlerinin ihtiva eden ve mezhebin en güvenilir ve doğru kaynaklarından olan *Deâimu'l-İslâm* adlı eserin yazarı Abdullah b. Muhammed'in (ö. h. 265) isimlerinde geçen harflerin sayısal değerlerinin toplamının 52 olması, *Risâleler*'in sayısına uygun olduğu iddiasıdır:

Abdullah b. Muhammed = Ayn be de elif lam lam he be nun mim ha mim de
52 = 7 2 4 1 3 3 5 2 5 4 8 4 4⁴⁰

Risâleler'in sayısı, bizzat *Risâleler*'in bir takım yerlerinde 51 olarak geçmesine⁴¹ rağmen, bazı yerlerde 52 şeklinde⁴² verilmektedir. *Risâleler*'in özeti niteliğindeki *er-Risâletü'l-Câmia*'nın 51 sayısının dışında tutulduğu bizzat İhvân tarafından belirtilir.⁴³ Problemin, *Resâil*'in başında, *Risâleler*'in kısaca içeriğini özetleyen 27 sayfalık *Fihrist*'in bazen 52'ye dahil edilmesi, bazen de bunun dışında tutulmuş olabileceğinden kaynaklandığı akla gelmektedir.⁴⁴

Ancak, başında 52. Risâle olarak takdim edilmesine rağmen, son risâlenin içinde onun 51. ve son risâle olduğu belirtilir.⁴⁵ Bu da *Risâleler*'in başındaki sayıların sonradan, başkaları tarafından verilmiş olduğunu ihtimalini düşündü-

38 Fahrî, *İslâm Felsefesi, Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş*, 82 vd.

39 Abel, "Basra'da İhvân-el-Safâ Muamması ve Bunun X. Yüzyılda Halifeler Devletinin Sosyal Tarihi Bakımından Manası", 605.

40 Tâmir, *Hakikatü İhvânî's-Safâ ve Hullanî'l-Vefâ*, 15; Abdullah b. Abdullah'a atfedilmesi ilgili olarak bkz. Cemâluddîn, *Felsefetü't-Terbiyye inde İhvânî's-Safâ*, 93-94.

41 R, I, 282, 361; III, 29, 408; 538; IV, 64, 172, 186, 250, 282-284.

42 R, I, 21, 43, 77, 52.

43 R, IV, 250.

44 Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, 28, (41 nolu dipnot).

45 R, IV, 283-284.

rür. Dolayısıyla *Fihrist*'le birlikte *Risâleler*'in sayısı 52 olur.⁴⁶ *Resâil*'in son risâlesinde bir yerde *Fihrist*'ten bahsedilirken⁴⁷ akabinde "51. ve son risâle" denmesi⁴⁸ de *Risâleler*'in sayısının fihristle birlikte 52 olduğu tezini güçlendirmektedir.

Risâlelerin sayısı 52⁴⁹ olarak benimseyen De Boer, bunu şöyle izah eder; baş taraftaki *Fihrist*'i ile Birinci Risâle'nin sonundaki hatimeye uygun olarak neşredilen Bombay baskısında da 52 risâle vardır. Fakat 4. kısmın son risâlelerinde, yalnız 51 adet risâleden bahsedilmektedir.⁵⁰ De Boer'e göre bugün *Risâleler* hakkında sarıh bir bilgi edinmemiz mümkün olamıyor. Çünkü İhvân-ı Safâ anlaşılabilir bir ifade kullanmıştır. *Risâleler*'deki hikaye ve fıkralar hiç değilse tespit edilen halleri ile VIII. ve IX. yüzyıl edebiyatından alınmıştır. Onların felsefî temâyülleri, kadîm Yunan, İran ve Hind hikmetinin eski mütercim ve derlemecilerinin felsefî telakkileri ile birdir. Hermes, Fisagor (M.Ö. 572-497), Sokrat (M.Ö. 469-399) ile Eflatun'un (M.Ö. 427-347) sık sık zikri geçmekte, Aristo (M.Ö. 384-322) ise daha müteber sayılmaktadır.⁵¹ Aristo "mantıkçı" ve ayrıca, Plotinus'un (203-270) *Theologie*'sinin ve *Kitabû'l-Tuffah*'ın müellifi olarak belirtilir.⁵² İhvân-ı Safâ *Risâleler*'inde, Kindî'nin kabul edip benimsediği Aristoculuğa, nisbeten daha saf ve daha kâmil bir felsefenin izlerine rastlanmaktadır. Onlara hâkim olan zihniyeti göstermek bakımından şu nokta dikkate değerdir; *Risâleler*'de, Kindî (796-866) adı geçmemekte, halbuki onun sisteminden ayrılmış olan talebesi, meşhur astronomcu İbn⁵³ Ma'şer Cafer b. Muhammed (ö. 885) adı geçmektedir.⁵⁴ Bununla beraber, şüphesiz Kindî ve onun okulu ile edebî münasebet imkanları gözden uzak tutulmuş değildir. Ortaçağ'da yapılan Latince tercümesine bakılırsa Onüçüncü Risâle'nin müellifi "Mahometh discipulus Alquindi"dir.⁵⁵

Hitâbet üslûbu ile yazılmış, bir çok tekrarlar ile dolu olan *Risâleler*, bir ilimler ansiklopedisine benzemektedir. Birinci kısımdaki 14 risâle, riyazî ve mantık ilimleri; ikinci kısmın 17 risâlesi, tabii ilimler; üçüncü kısmın 10 *Resâil*'i psikolojik ve akli ilimler; nihayet son kısmın 11 *Resâil*'i de ilahiyat, tasavvuf, astroloji ve sihirden bahseder. Dördüncü kısmın bir risâlesinde (bütün serinin 45. Risâlesi), birliğin mahiyet ve teşkilatından da malumat sunmaktadır.⁵⁶

46 Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, 28 (42 nolu dipnot).

47 R, IV, 283.

48 R, IV, 284.

49 Bkz. *er-Risâletü'l-Câmia*, 301, 303.

50 R, IV, 284.

51 R, I, 138, 226; II, 42; IV, 287.

52 R, IV, 271.

53 De Boer, "Ebu Ma'şer" diye zikretmiş, *Risâleler*'de ise "İbn Ma'şer ..." şeklinde geçmektedir. Bkz. R, IV, 288.

54 Bkz. R, IV, 288.

55 De Boer, "İhvânüsafâ" mad., *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, 5/2, 946-947.

56 De Boer, a.g.m., 5/2, 947; ayrıca bkz. Tevhidî, *el-Mukabesât*, 46; el-Kâfî, *Ahbârü'l-Ulemâ bi Ahbârî'l-Hukemâ*, 58; Katip Çelebi, *Keşf el-Zunûn*, II. baskı, İstanbul 1971, I, 902; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâilü İhvânî's-Safâ", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hillâni'l-Vefâ*, I, 34; Şehrezurî, *Nuzhetü'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fî Tarihi'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, II, 20; Net-

İslâmî çevrelerde meydana gelen bazı metinler, eski Yunan'ın her sayının özelliğine ilişkin araştırmalar yapan ve bilgi veren bazı kaynaklarına dayanmaktadır. Bu ansiklopedinin Fisagor sayı bilgisine önemli bir yer vermiş olduğu da göz önünde tutulursa, diyor Corbin, 51. incelemeyi kapsamına almış olması tesadüf değildir (17X3=51). Bunlardan 17'si "fizik" konusundadır ve 17 rakamının Yahudi "irfan"ında belirli bir önemi vardır. Ayrıca 11 rakamı Muğure'nin Şif irfân bilgisince İmam Mehdî'nin zuhur edeceği günde, ölmüş olanlardan kaldırılacak olan kimselerin de sayısıdır. Bunlardan herbirine ismi a'zâmı meydana getiren onyedî harften bir harf verilecektir. Ayn-Mîm-Sîn denizinde feyz alan 51 seçkin ârif, Fisagor Okulu'nun Doğu'daki merkezi olan Sabîl şehri Harran'ın kapılarında nöbette dirler.⁵⁷

İhvân-ı Safâ'da, Câbir b. Hayyân'da (721-815) olduğu gibi mîzân ilkesini metafizik bir ilke derecesine yüceltme eğilimi vardır. Her felsefe ve her ilim, bu telakkî gereğince bir ölçektir, mîzândır. Sonuç olarak mîzân (sayı-düşüncelerin müşâhedesi) felsefeye üstün olan bir yöntemdir ve felsefe kapsamına giren her hususa dâ üstündür. Aynı şekilde, Basra İhvân'ı katında da her bilim ve teknik dalının "mîzân"ı vardır ve *Yüce Mîzân* Kur'an'da 21. surenin 47. ayetinde kıyamet günü mizanı olarak zikredilendir. *Mîzân* terimi böylece özellikle Şîi ve İsmailî anlamını bulmuş olmaktadır. Burada "doğru ölçek" söz konusudur. (17 İsrâ, 35; 26 Şuarâ, 182). Bununla denge ve "adl" (adalet) kastedilir ve kıyamet imamı yeryüzünde "adl"i sağlayacağına göre, bu "adl"ın felsefî ve dinî anlamı vardır ki İhvân, bu imamın zuhurunu imanla beklemektedirler.⁵⁸

Diğer çağdaş araştırmacı Nasr da, belki de içinden geldiği kültürün etkisiyle Şîiler arasında üç ile onyedinin çarpımından meydana gelen 51 sayının önemine dikkat çeker. Çünkü bu rakam Ali b. Ebî Tâlib'in günlük namazlarının rekat sayısıdır. Daha sonradan eklenen tılsım ve büyü ile ilgili son bölüm

ton, *Muslim Neoplatonists*, 2; Al-Hamdânî, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îlî Taiyibi Da'wat", 291; Ferruh, *Tarîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldûn*, 382-383; Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 249-250; Marçet, "İkhvân al-Safâ", *E. I.*, III, 1073; Fahri, *İslâm Felsefesi, Kelâmî ve Tasavvufuna Giriş*, 78; Ülken, *İslâm Felsefesi Kaynaklar ve Etkileri*, 42; İzmirli, "İslâm'da Felsefe Cereyanları (3)", 39-40; Çubukçu, "İhvân as-Safâ ve Ahlâk Görüşleri", 43 ; Furat, "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler", 214; Netton, *Muslim Neoplatonists*, 52; Filiz, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsan", 24; Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, 116; Levis, *Haşîşîler Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 25; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 35; Atademir, "Tahlil ve Tetkikler Adel Awa: 'İhvan al-Safâ'nın Tenkid Kafası", 96; Ferruh, *İhvân-ı Safâ*, 36-37; Levonian, Lootfy, "The İkhvân al-Safâ and Christ", *The Moslem World*, Harford 1945 (*Islamic Philosophy* içinde, ed: Fuad Sezgin, Frankfurt 1999, XXI), 27; Abdüllatif Tibavî, "Some Educational Terms in the Rasâil İkhvân as-Safâ", *The Islamic Quarterly*, London 1959, 56 (*I. P.* içinde, ed: Fuad Sezgin, c. XXI, Frankfurt 1999, 272); Abdülemîr Şemseddin, *el-Felsefetü'l-Terbevîyye inde İhvân-ı Safâ min Hilâl-i Durâsetihim*, Beyrut 1988, 25-26, 71; Cemâluddîn, *Felsefetü'l-Terbevîyye inde İhvân-ı Safâ*, 20, 29, 127; Hicâb, *el-Felsefetü'l-Siya-siyye inde İhvân-ı Safâ*, 80; Kumeyr, *İhvân-ı Safâ*, II, baskı, Beyrut 1986, 19-20; Nasr – Aminrazavi, *An Anthology of Philosophy In Persia*, II, 201

57 Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 250-251.

58 Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 251.

hariç, *Risâleler* 17'nin 3 katı olan 51 risâleden oluşmaktadır. Özellikle, tabii bilimlerle ilgili bölümler veya fizikî risâleler 17 tanedir.⁵⁹ Ayrıca İhvân, üyelerinin *Risâleler*'in tamamını elde edebilmesinin güçlüğünden dolayı *er-Risâletü'l-Câmia* isimli ayrı bir Risâle yazdıklarını, bunun bir bakıma diğer *Risâleler*'in özeti olduğunu; bu sebeple onların hepsini okuduktan sonra bu özet risâleyi okumanın daha doğru olacağı konusunda tavsiyede bulunur.⁶⁰ Bu Risâle, sonradan ayrıca basılmıştır.⁶¹

Şu halde sayısı hususunda tartışmalar olduğunu gördüğümüz *Risâleler*'in içeriği ve mevzuları nelerdir? Hangi alan ve disiplinlere yer açmışlardır? Şimdi bu soruların cevaplarını arayabiliriz.

4. Risâleler'in Muhtevası

Risâlelerin içeriği, o kadar değişik tabiat ve menşededir ki, bunları toplayanlar yahut redaktörler, aralarında tam bir sıra tespit etmeye muvaffak olamamışlardır. Bununla birlikte genel olarak, bu ansiklopedide, tabii ilim üzerine eklettik bir gnostisizm ve bunun arkasında siyâsî amaçlar bulunmaktadır.⁶²

Hodgson'un dediği gibi, *Resâil*, insanlar arasında kozmik rasyonelliği temsil etmesi gereken bir imâmete bakar ve Kur'an ve şerittaki gizli sembolizmleri bulmanın verdiği zevkten bahseder. Fakat onların öğretisi, Mısır'daki, siyâsî liderliği yürüten İhvân'ın yahut onlardan bir kısmının saygı duyduğu büyük İsmailî dâîlerinkinden daha sınırlı biçimde, felsefe idi.⁶³

İhvân-ı Safâ'nın eğitim felsefesi üzerine yapılan bir çalışmaya göre, İhvân-ı Safâ *Risâleler*'i, yazarlarının anlayışları çerçevesinde hazırlanmış bir eğitim-öğretim programı niteliğindedir. Bu *Risâleler*'in özel mekanlarda, üyeler tarafından, belli bir disiplin içerisinde okutulduğu ve İhvân'ın meclislerine katılabilme yaşının en az on beş olduğu gözönünde bulundurulduğunda, *Risâleler*'in muhtevasının bugünkü lise ve yüksek öğretim programlarına benzer yapıda olduğu söylenebilir.⁶⁴

59 Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, 328 (I.böl.61 nolu dipnot); *Risâlelerin Ali b. Ebi Talip ve nesline atfedilmesi ile ilgili olarak bkz. Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâilü İhvânî's-Safâ", Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, I, 22; el-Fâhürî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 225; Tâmir, *Hakikatü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, 43; Cemâluddîn, *Felsefetü't-Terbiyye unde İhvânî's-Safâ*, 93.

60 R, IV, 250.

61 Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, 28-29 ve (41.- 42. Dipnotlar); Tibavi, "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", 36; Taha Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, I, 12, 22; Netton, *Muslim Neoplatonists*, 2; Al-Faruqî, "On the Ethics of the Brethren of Purity (Ikhwân Al-Safâ wa Khillan Al-Wafâ) I", 118 (50 nolu dipnot); Hamdani, "The Arrangement of the Rasâ'il Ikhwân al-Safâ and the Problem of Interpolations", 99, 102; Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, 42; Kerem -Elyâzıcı, *E'tamu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, 409.

62 De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, 60; Widengren, "The Gnostic Technical Language in the Rasâ'il Ikhwân Al-Safâ", 182-183.

63 Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 185.

64 Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, 178-179; Taha Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, I, 14.

Bilginin pozitif prensiplerinden, ideal ahlâkî hayatın tasvirine kadar, çeşitli konular bulunan bu ansiklopedik eserin yazıldığı çağ, Müslüman dünyasının, Yunan bilim ve hikmetinden gelen entelektüel hazineyi, keşfettiği bir zamandır. O halde, İhvân'ın ansiklopedisinin başına, aritmetik, tabiat ve sayıların nitelikleri üzerine bölümler konmuş olmasını tabii karşılamak gerekir.⁶⁵

Dini motiflerle, Antikçağ felsefesi ve İslâm filozoflarının (özellikle Farâbî'nin) görüşlerinin ağırlıklı olarak yer aldığı⁶⁶ *Risâleler*'e bakıldığında, Fisa-gorcu sayılar felsefesi eşliğinde bütün ilimlerin ele alındığı görülmektedir. Yine *Risâleler*'de jeoloji, mineroloji, botanik, zooloji vb. bilimler tafsilatlı bir şekilde işlenir ve bu dönemde zirvesinde olan İslâmî ilimlerin bir özeti sunulur. Tabiat tarihi bakış açısından özellikle ilgiye değer olan, "*İnsanla Hayvanlar Arasında Tartışma*"dır ki, zoolojiye dair olan risâlenin bu kısmı hayvanlar âlemini Yunanlılardan çok Hint ve İran tabiat tarihi geleneklerini andıran bir tarzda ele alır. Bu risâlede, zoolojik açıklamalardan ziyade, her hayvan türünün nitelik ve erdemlerine ve onlardan öğrenilebilecek ahlâkî ve ruhî derslere dikkat çekilmiştir.⁶⁷

Bilimlerin sınıflandırılmasında İhvân, *Risâleler*'i, matematiksel ve mantıksal, tabii ve maddî, psikolojik ve teolojik bilgiye kadar her çeşit bilgiyi kapsayacak şekilde tertip etmiştir. Bu amaçla, en sonda bir özet şeklinde yapılan *er-Risâletü'l-Câmia* hariç, *Risâleler* aşağıdaki dört bölüme ayrılmıştır: Matematiksel bilimler, Cismanî ve Tabii bilimler, Psikolojik ve akfî bilimler, İlahiyat (Teolojik), Şer'î ve Namûs bilimleri.

Birinci Bölüm: Matematik Bilimler

1. Risâle: Aritmetik (Sayı)
2. Risâle: Geometri (Hendese)
3. Risâle: Astronomi (İlmu'n-nucûm)
4. Risâle: Coğrafya
5. Risâle: Müzik
6. Risâle: Nefsin Arındırılmasında ve Ahlâkın Islahında Sayısal ve Geometrik Nispet
7. Risâle: İlmî Sanatlar ve Bunlardaki Amaç
8. Risâle: Amelî Sanatlar ve Bunlardaki Amaç
9. Risâle: Huyların, Huylardaki Farklılığın, İletlerin Beyanı ve Peygamberlerden Edep Örnekleri ve Filozofların Huylarındaki Öze Dair.
10. Risâle: Mantığa Giriş (İsagoji)
11. Risâle: On Kategori (Kategoryas)
12. Risâle: Peri Hermenias veya Önergeler

65 Abel, "Basra'da İhvân-el-Safâ Muamması ve Bunun X. Yüzyılda Halifeler Devletinin Sosyal Tarihi Bakımından Manası", 606; Tâmir, *Hakikatü İhvânî's-Safâ ve Hullanî'l-Vefâ*, 29.

66 Yakıt, İsmail, *İhvan-ı Safâ Felsefesinde Bilgi Problemi*, İstanbul 1985, 20.

67 Nasr, *Bilim ve Medeniyet*, çev. N. Avcı, K. Turhan, A. Ünsal, İstanbul 1991, 112; Tibawi, "Further Studies on İkhvân as-Safâ", 66.

13. Risâle: Birinci Analitikler veya Kıyas

14. Risâle: İkinci Analitiklerin Anlamı veya Burhan.⁶⁸

İkinci Bölüm: Cismanî ve Tabii Bilimler

1. Risâle: Heyula, Suret, Hareket, Zaman, Mekan ve Birbirine Eklendiğinde Bundan Çıkan Anlamlar Üzerine

2. Risâle: Nefsin İslahında ve Ahlakın Olgunlaşmasında Gök ve Evren

3. Risâle: Oluş (Kevn) ve Bozuluşa (Fesada) Dair

4. Risâle: Meteoroloji (el-Âsâru'l-Ulviyye): Tabiatın Mahiyetine Dair

5. Risâle: Madenlerin Oluşumu

6. Risâle: Tabiatın Mahiyeti (Özü)

7. Risâle: Bitkilerin Türleri

8. Risâle: Hayvanların ve Türlerinin Oluşumunun Keyfiyeti

9. Risâle: İnsan Vücudunun Terkibi

10. Risâle: Duyu (His) ve Duyulur (mahsûs) Konular

11. Risâle: Spermin (Nutfe) Rahme Düşmesi (Embriloloji)

12. Risâle: Filozofların (Hukemâ) "İnsan Küçük Âlemdir" Sözü

13. Risâle: Doğal Olan Beşerî Bedende (el-Ecsâdu'l-Beşerîyye) Cüz'i Nefislerin Doğuş Keyfiyeti.

14. Risâle: Bilgi Hususunda İnsanın Gücü ve Hangi Mertebeye ve Sınıra Kadar Ulaşacağıнын Beyanı.

15. Risâle: Ölüm ve Yaşamın Hikmeti

16. Risâle: Hazzın Özelliği, Yaşam ve Hayatın Hikmeti ve Mahiyeti

17. Risâle: Dillerin, Yazıların ve Sözlerin Farklı Olmasının Nedenleri⁶⁹

Üçüncü Bölüm: Psikolojik ve Aklî Bilimler

1. Risâle: Fisagor'a Göre Aklî Varlıkların Prensipleri

2. Risâle: İhvân-ı Safâ'ya Göre Aklî Prensipler

3. Risâle: Filozofların "Evren, Büyük İnsandır" Sözüünün Anlamı

4. Risâle: Akıl ve Ma'kul

5. Risâle: Devirler ve Felekler

6. Risâle: Aşkın Mahiyeti

7. Risâle: Diriliş (Ba's) ve Kıyamet

8. Risâle: Hareket Çeşitlerinin Keyfiyeti

9. Risâle: İletler ve Ma'luller

10. Risâle: Tanımlar (Hudûd) ve Tasvirler (Rusûm)⁷⁰

Dördüncü Bölüm: İlâhiyat (Teolojik), Şer'î ve Namûs Bilimleri

1. Risâle: Doktrinler ve Dinler

2. Risâle: Allah'a Giden Yolun Mahiyeti

3. Risâle: İhvân-ı Safâ'nın İnanıcının ve Rabbanîlerin Mezhebini Beyan

4. Risâle: İhvân-ı Safâ'nın Birbiriyle Yardımlaşması, Din ve Dünya Hususunda Sevgi ve Saygıda Dayanımlarının Keyfiyeti

5. Risâle: İmanın Mahiyeti ve Muhakkik Müminlerin Vasıfları
6. Risâle: İlâhî Kanun'un (Namus) Özellikleri ve Peygamberlerin Şart ve Faziletleri
7. Risâle: Allah'a Davetin Keyfiyeti
8. Risâle: Ruhî Varlıkların Hallerinin Keyfiyeti
9. Risâle: Siyaset Türleri ve Niceliklerinin Keyfiyeti
10. Risâle: Evrende Var Olan Hiyerarşinin Keyfiyeti
11. Risâle: Sihar (Büyü), Tılsım (Azâim) ve Nazarın Mahiyeti⁷¹

er-Risâletü'l-Câmia

Risâleler'le yakından ilgili olan *er-Risâletü'l-Câmia* (Toplu *Risâleler*), orijinal *Risâleler*'in bir özeti konumundadır.⁷² Ayrıca grubun daha ileri seviyedeki üyeleri arasında özel şekilde tedâvül etmesi için tasarlanmıştır. Bu özet, *Risâleler*'in belkemiği olan ilmî bilgilerin çoğunu dışarıda bırakır ve daha mükemmel ve açık bir şekilde, İhvân-ı Safâ'nın takipçilerine aşılama çalıştığı fikirler üzerinde durur.

*Câmiâ, Risâletü Câmîati'l-Câmia ev Zübdetü Resâili İhvâni's-Safâ*⁷³ (*Risâleler'in Özeti'nin Özeti yahut İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Özü*) başlığı altında yeniden özetlendi, bu özeti özetine de *Risâletü Câmîati'l-Câmia* dendi. Yine *Risâleler*'in bölümlerinde yer alan ilmî bilgi dışarıda bırakıldı, buna karşılık Kur'an ayetlerinin sembolik ve bâtınî tefsiri güçlü şekilde öne çıkarıldı.⁷⁴ İhvân, *Resâil*'i okumadan önce, *er-Risâletü'l-Câmia*'yı okumalarını müntesiplerine tavsiye etmemektedir.⁷⁵

69 Bkz. R, II, 5-479.

70 Bkz. R, III, 178-400.

71 Bkz. R, III, 401-538; IV, 5-463. *Risâleler*'in muhtevası için ayrıca bakınız: Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, 52-54; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 34; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvâni's-Safâ", *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hillâni'l-Vefâ*, I, 18-19; Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 153-154; Fahri, *İslâm Felsefesi, Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş*, 78-79; Şahin, *İslâm Felsefesi Tarihi Dersleri*, 72, 74; Furat, "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler", 214-215; Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 569; Marqet, "İkhvân al-Safâ", *E. I.*, III, 1074-1075; el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 237; Hicâb, *el-Felsefeti's-Siyasiyye inde İhvâni's-Safâ*, 84-89, 93-96; Şahin, *İslâm Felsefesi Tarihi Dersleri*, 74, 156-160; Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, 43-44; Nasr - Aminrazavi, *An Anthology of Philosophy In Persia*, II, 202.

72 Bkz. R, I, 42-43.

73 *Risâletü Câmîati'l-Câmia*, 307.

74 Ferruh, "İhvân-ı Safâ", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I, 328; Hamdanî, "The Arrangement of the Rasâil İkhvân al-Safâ and the Problem of Interpolations", 99, 103; Taha Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hillâni'l-Vefâ*, I, 12; Ferruh, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldûn*, 384; Kumeyr, *İhvânu's-Safâ*, 22; Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, İstanbul 1999, 39-40; Şahin, *İslâm Felsefesi Tarihi Dersleri*, 72; Uysal, "İhvân-ı Safâ" mad., *T. D. V. İ. A.*, I; Sheikh, *Islamic Philosophy*, London 1982, 34; Kerem - Elyâzici, *E'lâmu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, 409; Abdulkuddüs Bingöl, "İhvânü's-Safâ Risâlelerinden Mantık Konuları", *Türkiye I. FMBTS Bildirileri (19-21 Kasım 1986, Ankara)*, yay. haz: K. Gürsoy, A. Açıkgöç, Ankara 1991, 104.

75 Bkz. R, IV, 250.

5. Risâleler'de Yöntem

İslâm filozofları, mantıkla ilgili araştırmalarında Aristo'yu takip etmelerine rağmen geleneksel meşşâî zihniyetini değiştirmeye çalışmışlar, gerek bilimleri tasniflerinde, gerekse bilimlerle ilgili tenkitlerinde serbest davranmaktan çekinmemişlerdir. İhvân-ı Safâ ise yazdığı *Risâleler* ile eşsiz bir epistemolojik çalışma ortaya koymuştur. *Risâleler*'in ansiklopedik karakteri göz önüne alındığında bu çalışmanın gayet kapsamlı ve nitelikli olduğu görülecektir. Maksatları; tek bir epistemolojik temele dayanarak akılla nakil arasında insanın sağlanmasına izin verecek şekilde felsefe, bilim ve dinin birbiriyle sentezlendiği bir nevi bilimler ansiklopedisi oluşturmaktı ki, bunu başardıkları söylenebilir. Dayanılan epistemolojik temelin mihenk noktası, akledilemeye- nin, akledilenle barış içinde aklıleştirilmesidir.⁷⁶

Daha önce de belirtildiği üzere, *Risâleler*, metotta uzlaştırıcıdır. Matematikte Fisagor'a, mantıkta Aristo'ya, metafizikte Eflatun'a, ahlâkta Sokrat'a, din felsefesinde Farâbî'ye bağlıdır. Felsefeyi halk arasında Fisagorculuk aracılığıyla yayıyorlardı. Astronomiye ve psikolojiye dair düşüncelerinde Fisagorculuğun büyük etkisi vardı.⁷⁷

Risâleler'in anlatım uslûbu, genelde öğüt verici nitelikte olup dağınıklık gösterse de, bazı bölümlerde anlatım oldukça güç kazanmıştır. Mistik teoloji, metafizik, matematik, astroloji, mantık ve sihirle ilgili çıkarımları özetleyen *Risâleler*, Aristo, Fisagor, Sokrat, Eflatun ve hatta mitolojik Hermes gibi daha eski Yunan filozoflarından da nakiller yaparlar.⁷⁸ Bütün koleksiyon, Goldziher nezdinde, sanki Yeni Eflatunculuk kisvesi altında bir eklektik şîî, özellikle de İsmailî felsefesidir. Doktrinlerini ispat edebilmek için *Risâleler*, baştanbaşa Kur'an ve Hadislerden yapılan, ancak kendi yorumlarıyla verilen alıntılarla işlenmiştir. Kendi yorumları, zahirî anlamlar yerine batınî anlamlar peşinde olduğundan, metinlerin geleneksel tefsirinden büyük çapta uzaklaşmıştır.⁷⁹

Onuncu asrın siyâsî hayatını yansıttığı gibi felsefî hayatını da yansıtır. Bununla birlikte, *Risâleler*'de dönemin felsefî atmosferinin etkisi de açık bir şekilde hissedilir. Bu yüzyılın İslâm akli, antik Yunan felsefesinin, Hind hikmetinin, Fars ve Arap edebiyatının ve diğer din ve kültürlerin farkında idi. Bunun sonucu olarak bütün bu düşünce ve kültürleri, *Risâleler* tek bir potada birleştirmiştir.⁸⁰

İhvân, hemen hemen bütün felsefî meselelere temas ettiği bu eserinde, konuların ve bölümlerin içeriğine göre tarihî metot veya sistematik tahlil meto-

76 el-Câbirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, 307; Netton, *Muslim Neoplatonists*, 107; Goldziher, Ignaz, *İslâm Tefsir Ekolleri*, kritik: Abdülhalim, en'Neccâr, çev. ve notlandıran: M. İslamoğlu, İstanbul 1997, 210; el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 253.

77 Ülken, *İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, 43.

78 R, I, 138, 226.

79 Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 108; Marquet, "İkhvân al-Safâ", *DSB*, XV, 249.

80 R, II, 42; Taha Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefa*, I, 10; Abel, "Basra'da İhvân-el-Safâ Muamması ve Bunun X. Yüzyılda Halifeler Devletinin Sosyal Tarihi Bakımından Manası", 613.

du ile muharrir bilgisini ve vukufunu genişlik ve derinliğine kullanmaya çalışmıştır.⁸¹

Büyük bir kısmı, açık ve halk seviyesinde zahirî olmakla beraber, *Risâleler*'in bir kısmı aydınlara mahsus ve batınî karakterdedir. İhvân, bunun sebebinin, yöneticilerden ya da halkın korktuklarından değil, hikmeti sadece ehline söylemeyi ve öğretmeyi tercihlerinden kaynaklandığını bildirir.⁸²

Açık seçik yazılmaları ve anlaşılması zor düşünceleri, etkili bir şekilde basitleştirmesi, *Risâleler*'in halk arasında ilgi görmesini ve böylece felsefî ve tabii bilimlere olan ilginin artmasını sağladı. İhvân-ı Safâ'nın taraftarları, matematiksel teorilerinde çok belirgin olarak görüldüğü gibi, Grek mirasının Pisagorcu-Hermetik yönünün etkisinde kalmıştır. Kendileri de daha sonraki yüzyıllarda özellikle Şîî çevreler üzerinde büyük tesirler meydana getirmişlerdir. Pisagorcular gibi, İhvân-ı Safâ da, aritmetiğin ve geometrinin sembolik ve metafizik yönü üzerinde durmuştur.⁸³

Tarihi, siyâsî ve kültürel olarak ele alan araştırmacılardan Hitti'ye göre, *Risâleler*'de kullanılan Arapça göstermektedir ki, bu dil, o devirde artık ilmî düşüncüyü her çeşit görünüşünde en iyi bir biçimde ifadeye elverişli bir hale gelmiştir.⁸⁴ Bununla birlikte Tibavî için, *Risâleler*'in dili, çağdaş otorite sahibi filozof ve teologlarla karşılaştırıldığında, felsefî ve metafiziksel konuları tahlil etmede fevkalâde kolay ve esnekler.⁸⁵

Kimliklerini gizleyen İhvân, öğretilerini anlatmak ve ispat etmek için allegorik hikayeler ve masalları kullandılar. Bunun bir sonucu olarak, dikkatsiz bir okuyucu onların yazdıkları risâlelerin "inceliklerini" çözmekten uzak kaldı. İhvân'ın insanlardan gizlenme sebebi, siyâsî değil üslûpsaldı. Onlar, yaşadıkları ortamın yöneticilerinden korkmaları dolayısıyla değil, Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri (gifts) koruma arzusuyla bu yola baş vurdular.⁸⁶

Risâleler'de soyut ve karmaşık bir üslûp yerine, anlaşılır ve basit bir söylem tercih edilmiştir. Ayrıca, ansiklopedide geçen kavram ve ıstılahların tanım ve tariflerine de zaman zaman yer verilmektedir. İhvân'ın bunu yapmadaki amacının, okuyucuya yardımcı olmak ve yanlış anlamalara neden olmak kaygısına yönelik olması ihtimal dahilindedir.⁸⁷

Yayımlarında Türk ve Fars müverrihlerinin önemli rolleri olan⁸⁸ *Risâleler*, geniş tesir bırakmış ve Gazâlî'den (1058-1111) İbn Arabî (1165-1240) ve

81 Atademir, "Tahlil ve Tetkikler Adel Awa: 'İhvan al-Safâ'nın Tenkid Kafası'", 97.

82 Koç, a. g. e., 44-45, 219; R, IV, 166.

83 Nasr, *Bilim ve Medeniyet*, 158; ayrıca bkz. Şehrezurî, *Nuzhetu'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fi Tarihi'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, II, 20; Bayram Ali Çetinkaya, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi", *Felsefe Dünyası*, sayı: 37, 2003/1, 87-121.

84 Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 569-570; ayrıca bkz. Taha Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, I, 15.

85 Tibavî, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", 44; R, IV, 16; el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 238.

86 Poonawala, "İkhvân al Safâ", 93.

87 Filiz, *İlk İslâm Hürmanistleri -İhvân-ı Safâ Topluluğu ve İnsan Felsefesi*, 62.

88 Ülken, *İslâm Düşüncesi*, 170.

Molla Sadrâ'ya (1571-1640) kadar sonraki Müslüman entelektüellerin çoğu tarafından okunmuştur. *Risâleler*, felsefe ve ilimleri basit bir dille anlattıkları ve felsefe ile dinin uyumunu sağlamaya çalıştıkları için herkesin dikkatini çekmiştir. *Risâleler*, Meşşâî felsefe ve İslâmî öğretileri birleştirdikleri bir Yeni-Fisagorcu felsefe geliştirmişlerdir. Bu sebeple Meşşâî felsefeyle ilişkili oldukları kadar, Câbir b. Hayyân (721-815) Hermetizm ve Sabîîlerin öğretilerinden de etkilenmişlerdir.⁸⁹

Bu ansiklopedik eser, o dönemde var olan bilgilerin bir sentezini yapmasının yanında, din ile felsefenin uzlaştırma çabası içerisinde olmuştur. *Risâleler*'in kapsamlı yapısı ve onun hayatî sorunları basit bir anlatımla ele alış göz önünde bulundurulduğunda Meşşâî filozofların, kelimcilerin, sûfîlerin ve hemen her eğilimden Müslüman fikir adamlarının bu eserleri okuması ve onlardan etkilenmesi şaşırtıcı değildir.⁹⁰

Geniş bir okuyucu kitlesi olduğu anlaşılan *Risâleler*'in yazarları, dinî ve ahlâkî konuları, psikolojik ve kozmolojik analogiler ve karşılaştırmalarla öğretebilmek için tekrarlamalardan asla usanmazlar.⁹¹ Bununla birlikte konunun sunuluşu İhvân'ın felsefesine uygundur ve bir taraftan teoloji (ilâhiyat) diğer taraftan da matematik ve mantıkla ilgili risâleleri karşılaştırıldığında, İhvân'ın tabiatı incelemeye verdiği önem ortaya çıkmaktadır.⁹²

Daha çok entelektüel bir topluluğun tartışmalarından ortaya çıkan ürünlerle benzeyen *Risâleler*'de, kullanılan dil ve üslûp, metnin uzman bir katip tarafından kaleme alındığının bir ispatı olarak değerlendirilebilir.⁹³

Sonuç olarak *Risâleler*, insanların akli kapasitelerine (istidatlarına) uygun bir metot içerisinde kaleme alınmıştır. Felsefî ve ilmî konular derin, karmaşık ve zor bir şekilde değil de, basit, anlaşılabilir bir şekilde izah edilmiştir.⁹⁴ Bu özelliklerinden dolayı, kısıtlı imkanlara rağmen, İslâm dünyasının hemen hemen her bölgesine ulaşabilme şansını elde etmiştir.

6. *Risâleler*'in Endülü's'e Girişi

Risâleler'in Endülü's'e girmesinde Mu'tezile'ye önemli bir fonksiyon yükleyen İzmirli'ye göre, "Mu'tezile, İhvân-ı Safâ *Risâleler*'ine pek ziyade ehemmiyet verir, okur ve okuturlardı. Gizli gizli yanlarında taşırlardı; İhvân-ı Safâ *Risâleler*'inin en ziyade yayılmasına hizmet eden Mu'tezile idi. İhvân-ı Safâ *Risâleler*'i şarkta yayıldı, yüz sene geçmeden Kurtuba ahâlisinden Ebû Hakem el-Kirmanî (ö.1019) vasıtasıyla Endülü's'e de geçti. İhvân-ı Safâ *Risâleler*'i Endülü's'e girmeden evvel Endülü'slüler, matematik, astronomiye itina ederlerdi.

89 Nasr, *Makaleler II*, 112.

90 Nasr, *Makaleler II*, 112; ayrıca bkz. Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 148; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 34, 37; el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 238.

91 Majid Fakhry, *Ethical Theories in Islam*, second expanded edition, Leiden 1994, 98.

92 Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, 51; krş. Sheikh, *Islamic Philosophy*, 34.

93 Tibavi, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", 37.

94 el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 238-239; Ferruh, *İhvân-u- Safâ*, 37.

İhvân-ı Safâ Risâleler'i Endülüs'e girdikten sonra elden ele dolaştı ve felsefeye çok ehemmiyet verdiler, Risâleler'i okudular ve okuttular."⁹⁵

Ancak burada belirtilmesi gereken bir nokta var ki, o da, "Risâleler'i Endülüs'e getiren Kirmanî mi yoksa Mecritî mi?" olduğu meselesidir.

İbn Ebi Useybiâ (1204-1269), Kirmanî'nin Risâleler'i Endülüs'e ilk götüren kişi olduğunu ve ondan önce bu eseri Endülüs'e taşıyan bir kimsenin bilinmediğini ileri sürmektedir.⁹⁶

M. Fahrî'ye göre, çeşitli rivayetler, Mesleme b. Ahmet el-Mecritî'nin (?-1007) İhvân-ı Safâ ile olan arkadaşlığını vurgular ki, İhvân'ın Risâleleri'ni Doğu'dan onun getirdiği söylenir. Hatta bir rivayet, *Risâletü'l-Câmîâ* olarak bilinen, İhvân'ın elli bir Risâlesinin özetinin telifini ona atfeder ve yine *Gayet el-Hakim (Hakimin Gayesi)* adlı tılsım ve kozmoloji üzerine yazılmış hacimli bir risâle ona atfedilir. Bu sonuncu risâle çok sayıda Hermetik ve Yeni Efla-tuncu materyal içerir ve İhvân-ı Safâ'nın etkisini yansıtır. Ne var ki, kronolojik tutarsızlıklar Mecritî'nin bu eserinin müellifi olduğunu şüpheli hale sokar.⁹⁷

Şu halde, İhvân-ı Safâ Risâleleri'ni, Endülüs'e getirenin, Harran'a kadar seyahat eden geometri bilgini Ebû'l-Hakem Amr el-Kirmanî olması kesin gibidir.⁹⁸

7. Risâlelerin Yakılaşması

Nüshaları, telif edilmelerinden yaklaşık yüzyıl sonra Endülüs'e ulaşan Risâleler, yaygın bir şekilde okunmasına karşın bazı dönemlerde şiddetli tepkilerle karşılaşmıştır. Birden fazla aktarılan bilgilere göre *Risâleler*, 1150 yılında Bağdat halifesi Müstencid'in emriyle toplattırılıp yakılmıştır.⁹⁹

Corbin, *Resâil*'in yakılışını şu cümlelerle ifade eder: "Sünnî Ortodoksluğunun bu eser ve İhvân karşısındaki tutumuna gelince, Halife Mustencid'in 554/

95 R, I, 361; İzmirli, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi*, 9; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", I, 18, 39-40; Afifi, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 217; İzmirli, "İslâm'da Felsefe Cereyanları (3)", 39; İzmirli, "İhvân-ı Safâ Felsefesi", 54; Al-Hamdâni, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îli Taiyibi Da'wat", 281; Huveydî, *Tarihü Felsefeti'l-İslâm*, 258.

96 İbn Ebi Useybiâ, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâtil-Etubbâ*, 484-485; O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 107.

97 Fahrî, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 234, 152; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, I, 37-38, 42; Nasr, *Bilim ve Medeniyet*, 51; Tibavi, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", 38, 42; Al-Hamdâni, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îli Taiyibi Da'wat", 281-282; el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabîyye*, I, 226; Atademir, "Tahlil ve Tetkikler Adel Awa: İhvân al-Safâ'nın Tenkid Kafası", 98; Tâmir, *Hakikatü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, 52-61, 71-72.

98 Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, I, 18, 37, 43; Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, 106-107; Al-Hamdâni, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îli Taiyibi Da'wat", 282; Nasr, *Bilim ve Medeniyet*, 51, 178; Tibavi, "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", 38; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 34; Stern, *Studies in Early İsmâ'ilism*, 173-174 (ayrıca 42 nolu dipnota bakınız.); Cemâluddîn, *Felsefeti'l-Terbiyye inde İhvânî's-Safâ*, 104-105.

99 Sheikh, *Islamic Philosophy*, 35; Hungerford, "The Arabian Brothers of Purity", 504; Pazarlı, *İslâm'da Ahlak*, 147.

1150 yılında bu kitabın özel ve genel kütüphanelerdeki bütün nüshalarının yakılmasını emrettiğini hatırlamak yeterlidir (İbn Sînâ'nın (980-1037) eserleri ile birlikte!). Buna rağmen ansiklopedi yaşamıştır. Farsça ve başka dillerde çevrilmiş, bütün İslâm mutasavvif ve düşünürleri üzerinde muazzam etkisi olmuştur.¹⁰⁰

8. Risâleler'in Baskıları

Resâ'ilü İhvânî's-Safâ adlı felsefe külliyyâtının dört cilt halinde şu neşirleri yapılmıştır: Bombay (1888), Kahire (1928), Beyrut (1957); ayrıca Ârif Tâmir beş ciltlik bir yayımını gerçekleştirmiştir (Beyrut 1995). *Resâ'ilü İhvânî's-Safâ*'nın özeti olan *er-Risâletü'l-Câmîâtü Resâ'ilü İhvânî's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*, önce Cemil Salîbâ (I-II, Dimaşk 1948), ardından Mustafa Gâlip (Beyrut 1974) tarafından neşredilmiştir.¹⁰¹

Resâ'il'in bu yayımlarına kaynaklık eden eser, yalnızca Hint el yazmalarına dayanmaktadır.¹⁰² Bu Ansiklopedik eserin el yazma nüshalarının Müslüman şehirlerde çok sayıda bulunması, onların popülerliğini ve etkisini gösterir.¹⁰³

Özellikle, on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren çeşitli baskılarının yapılmış olmasıyla, *Risâleler* daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış, doğuda ve batıda yoğun bir ilgiye mazhar olmuştur.¹⁰⁴ Batı'da Avrupalı bilim adamlarının çabalarıyla, *Resâ'il*'in orijinal metinleri veya bazı kısımlarıyla ilgili ilk çalışmalara teşebbüs edildi. 1812'de, "*İnsanla Hayvanlar Arasında Tartışma*" risâlesinin Hintçe bir çevirisi, "*İhvân-ı Safâ*" başlığı altında, İkrâm Ali tarafından Kalkuta'da yayımlandı. 1812'de aynı bölüm, yine Kalkuta'da Şeyh Ahmet b. Muhammed Shurwan el-Yemânî tarafından *Tuhfet-i İhvân-ı Safâ* başlığı altında T. Thomason'un kısa bir önsözüyle birlikte yayımlandı.¹⁰⁵ Ayrıca

100 Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 252-253; M. Stern, "The Authorship of The Epistles of The Ikhwân-as-Safâ", 367-368; Tibavi, "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", 39-40; Huveydî, *Tarihu Felsefeti'l-İslâm*, 127; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 35.

101 Tibavi, "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", 32; Al-Faruqî, "On the Ethics of the Brethren of Purity (Ikhwân Al-Safâ wa Khullan Al-Wafâ) I", 118 (50 nolu dipnot); Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, 28; Hamdani, "The Arrangement of the Rasâ'il Ikhwân al-Safâ and the Problem of Interpolations"; 97 (3 nolu dipnot); Nasr - Aminrazavi, *An Anthology of Philosophy In Persia*, II, 202; Uysal, "İhvân-ı Safâ" mad., *T. D. V. İ. A.*, 5; Koç, *İhvân-ı Safâ'nun Eğitim Felsefesi*, 41-42; Şahin, *İslâm Felsefesi Tarihi Dersleri*, 72; Davidson, "The Brothers of Sincerity", 444; Cemâluddîn, *Felsefeti't-Terbiyye inde İhvânî's-Safâ*, 30-31; Bingöl, "İhvânî's-Safâ Risâlelerinden Mantık Konuları", 104.

102 Hamdani, "The Arrangement of the Rasâ'il Ikhwân al-Safâ and the Problem of Interpolations", *Journal*, 97.

103 Poonawala, "Ikhwân al Safâ", 95; krş. Sheikh, *Islamic Philosophy*, 34.

104 Koç, *İhvân-ı Safâ'nun Eğitim Felsefesi*, 47; Tibavi, "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", 43; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâ'il İhvânî's-Safâ", *Resâ'ilü İhvânî's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*, I, 18.

105 Tibavi, "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", 28, 43; Poonawala, "Ikhwân al Safâ", 94; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâ'il İhvânî's-Safâ", I, 18; Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fi'l-felsefeti'l-Arabîyyeti'l-İslâmîyye*, II, 434; Abel, "Basra'da İhvân-el-Safâ Muamması ve Bununun X. Yüzyılda Halifeler Devletinin Sosyal Tarihi Bakımından Manası", 605.

1837'de, İhvân-ı Safâ *Risâleler*'inin bir özeti, Berlin'de Almanca tercümesiyle birlikte basıldı.¹⁰⁶

Yeni okuyuculara, *Risâleler*, kısmen açıklanması gereken gizli ve muhtemelen daha parlak ve doyurucu bir hikmetin örnekleri olarak sunulur. Bu koleksiyonda sergilenen, İhvân'ın gizli hikmetinin bu kısmî görünüşü, gizli bilginin yayılmasının istenmeyişinden ziyade açıklanmamış olarak kalanın ihtişamını muhâkeme etmeye kesin bir davet olarak anlaşılabilir.¹⁰⁷

İslâm düşüncesi araştırmacılarından Atademir'e göre, "*Risâleler*'de Arap düşüncesi ile İslâm düşüncesini, Arap felsefesi ile İslâm felsefesini özdeşleştiren bir zihniyet hâkimdir. Birbirine o kadar zıt ve çelişik olan türlü temayülleri, hatta her türlü ateizmin bile denendiği bütün dinî-siyâsî hareketleri ve tesirleri ayıklamış, İslâm'dan önce ve sonra bütün gelişme safhalarını tesbit etmiş bir düşünce tarihinin herkesçe kabul olunmuş postülatları sanki ortada imiş gibi tek bir kavmin fikri kudret ve servetleriyle zengin, muazzam ve mütecanis bir sistem olarak işlenen bir İslâm düşüncesini karıştırmak için ortada hiçbir sebep yoktur. Kaldı ki İslâm tefekküründeki aklıyeciliği ve tenkitçi kafayı yalnız Arab'a ve Arap soyundan olan düşünürlere mal etmek de pek temelsiz görünmektedir. Bir çok sistemler ve fikrî hareketler vardır ki, içinde müesses oldukları ve geliştikleri kavmin fikrî temayüllerine bir tepki olmaktan da geri kalmamışlardır. Nitekim böyle bir karıştırma İhvân-ı Safâcıların, hakikatî ve hakikat araştırılmasını bütün milletlerin bütün devirlerde ve bütün insanlığın amelî ve nazarî her sahasına ait müşterek bir eseri sayan zihniyetine de uygun düşmemektedir."¹⁰⁸

O halde İslâm dünyasında bilinen ilk İslâmî ansiklopediyi oluşturan *Risâleler*, aynı zamanda o dönemde var olan bilimlerin bir özeti mahiyetindedir.¹⁰⁹ Bununla birlikte *Risâleler*, İslâm düşünce tarihinde eşsiz bir işlevi yerine getirmiş ve Müslüman elit üzerinde büyük bir etki yapmıştır. Müslüman şehirlerde el yazma nüshalarının çok sayıda bulunması, onların popülerliğini ve etkisini gösterir.¹¹⁰ Dinî-siyâsî bir hareketin üyeleri olan İhvân, bilerek kimliklerini gizleyerek *Risâleler*'i çok geniş bir alana yayıp ve toplumun her kesitinden insanların başvurduğu eserler haline gelmesini sağlamışlardır.¹¹¹ Diğer taraftan bu dinî ve pozitif ilimler ansiklopedisi, İran'dan İspanya'ya kadar, İslâm düşünce hayatı üzerinde derin bir iz bırakmışlardır.¹¹²

106 Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, I, 18.

107 Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 155; Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, I, 10.

108 Atademir, "Tahlil ve Tetkikler Adel Awa: İhvan al-Safâ'nın Tenkid Kafası", 103.

109 İnayet, *Çağdaş İslâmî Siyasî Düşünce*, 27; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 33; Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fi'l-felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II, 434.

110 Poonawala, "Tkiwân al Safâ", 95; Sheikh, *Islamic Philosophy*, 34.

111 Poonawala, a. g. m., 92; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ*, I, 18; Ferruh, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldûn*, 378; Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fi'l-felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II, 365; el-Fâhûrî - el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, I, 225.

112 Levis, *Hasîşîler Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 25.

SONUÇ

Hemen hemen her bilim dalına temas eden *Risâleler*, ortaya çıktığı çağın fikir hayatını göstermesi ve mevcut malzemeyi sistematize etmesi bakımından bir ansiklopedi hüviyetindedir.

Bu ansiklopedik eser, o dönemde var olan bilgilerin bir sentezini yapmasının yanında, bir de onuncu yüzyılda din ile felsefenin uyumunu sağlamak amacıyla önemli bir çaba sarfetmiştir.

Risâleler'in, çeşitli sosyal tabakalarda, muhtelif yaşta, ayrı dinlerde ve mezheplerde, çeşitli meslekten insanlara hitap ettiği; felsefi ve ilmî tabirlerden başka Yunanca'dan ve diğer dillerden gelme ıstılahları ihtiva eden kelimeler bakımından zengin bir dile sahip olduğu söylenebilir.

İnsanların akli kapasitelerine uygun bir metot içerisinde kaleme alınan *Risâleler*'de felsefi ve ilmî konular; derin, karmaşık ve zor bir şekilde değil de, basit, anlaşılabilir bir şekilde izah edilmiştir. Bu özelliklerinin de etkisiyle geniş tesir bırakmış ve Müslüman entelektüellerin çoğu tarafından okunmuştur. Ansiklopedik eserin el yazma nüshalarının Müslüman şehirlerde çok sayıda bulunması, onların popülerliğini ve etkisini gösterir.

Risâleler bilimsel açıdan değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılabilir: *Risâleler*, X. asrın akli hayatının ve özellikle de fikrî yönünün bir resmini sunar. Felsefenin bütün alt disiplinlerini iki kapak arasında toplayan ilk kitaptır. *Risâleler*, toplumu ilmî ve felsefi yöntemlerle eğitime amacıyla yapılmış ilk girişimdir.

Nihai olarak anlaşılmaktadır ki, bilimler ansiklopedisi niteliğinde olan İhvân-ı Safâ Risâleleri, on asırdır ilmî değerinden hiçbir şey kaybetmeden günümüze kadar ulaşmış ender bir İslâm klasiğidir. Ancak bu ansiklopedik klasiğin, isminin dışında çağımız bilim ve entelektüel çevrelerin gündeminde yeterince yer aldığı söylenemez. Diğer taraftan bu külliyyâtı, bilimlerin ve disiplinlerin geçirdiği evrim ve gelişmenin verileriyle yeniden ele alıp düşünmek gerekmektedir.

